

Ruimte voor ouderen

INLEIDING Mirjam Klaassens & Annelies Beek

Iedereen lijkt oud te willen worden, maar het niet te willen zijn. De negatieve economische gevolgen van vergrijzing staan volop in de aandacht, waarbij ouderen als kwetsbaar, hulpbehoevend en inactief worden neergezet. In deze AGORA belichten we vergrijzing van een andere kant door stil te staan bij de ruimtelijke implicaties van een groeiende diverse groep ouderen.

Bania is een dorp in het zuiden van Bulgarije. Ooit maakte de thermale bronnen dit dorp tot een belangrijke trekpleister in het land, maar nu wordt het dorp getekend door economische achteruitgang en een sterk vergrijzende en krimpende bevolking. In 2010 werd Bulgarije door de Verenigde Naties bestempeld als één van de grootste vergrijzingregio's ter wereld. Minder mensen betekent minder draagvlak voor voorzieningen. In Bania rijdt openbaar vervoer bijvoorbeeld sporadisch. Inwoners leven in een sociaal isolement en zijn eenzaam. Eén van de oudere bewoners ziet oud zijn daarom zelfs als een ziekte.

De situatie in Bania laat zien dat de ruimtelijke gevolgen van vergrijzing ingrijpend kunnen zijn. Ook Nederland en België vergrijzen volop. Toch worden de ruimtelijke effecten hiervan maar zelden belicht. In het maatschappelijke en politieke debat gaat het vooral om de kosten van ouderen in relatie tot de houdbaarheid van de verzorgingsstaat. In deze AGORA verleggen wij het blikveld en stellen de ruimtelijke kant van vergrijzing centraal. Onder meer door te kijken of het doembeeld dat Conkova van Bania schetst ook in Nederland kan ontstaan. De bijdrage van Douma en Meijering geeft bijvoorbeeld inzicht in het welbevinden van ouderen in een krimpgebied in Noord-Nederland. Ook daar komt het voortbestaan van voorzieningen onder grote druk te staan. Naast de ruimtelijke gevaren van vergrijzing, passeren ook mogelijke oplossingen de revue, net als de meerwaarde die ouderen voor de samenleving kunnen hebben. Daarmee zet AGORA zich af tegen het gangbare beeld van ouderen als een groep kwetsbare, inactieve, hulpbehoevende en daarmee dure burgers.

Heterogene groep

De levensverwachting stijgt en het aandeel ouderen neemt toe. Er is sprake van een dubbele vergrijzing: het aantal 65-plussers én 80-plussers neemt sterk toe. Naar verwachting groeit het aantal 65-plussers tot een piek in 2040. In 2012 is 16 procent van de bevolking 65-plus waarvan een kwart 80-plus, terwijl in 2040 26 procent van de bevolking 65-plus is waarvan een derde ouder dan 80 jaar. Het aandeel 80-plussers veroorzaakt een toename van het aantal kwetsbare ouderen. Vanaf deze leeftijd ontstaat er een grotere zorgvraag en nemen de zorgkosten sterk toe. Ondanks dat er een verband bestaat tussen kwetsbaarheid en ouderdom - leeftijd komt immers met gebreken - verschilt de manier waarop een persoon ouder wordt. Daarbij spelen de achtergrondkenmerken en context waarin ouderen leven een belangrijke rol. Door deze diversiteit kunnen we dan ook niet spreken van 'dé oudere anno 2013'. In deze AGORA wordt daarom aandacht besteed aan kwetsbare ouderen en zelfstandige ouderen, ouderen met verschillende etnische achtergronden en ouderen op het platteland en in de stad.

In 2040 is maar liefst een kwart van de bevolking 65+

Druk op de ruimte

De ruimtelijke gevolgen van vergrijzing worden op korte termijn steeds zichtbaarder doordat de babyboomers de komende jaren de pensioengerechtigde leeftijd bereiken. Deze nieuwe ouderen zijn in verhouding fitter, welvarender en mobieler en beschikken over relatief veel vrije tijd. Hun afwijkende gedrag, in vergelijking met de ouderen van vroeger, belast de ruimte. Zo trekken zij er vaker op uit en zorgen daarmee voor een grotere en andere belasting van de wegen, fietspaden en parkeerplaatsen.

Eén van de vele leegstaande huizen in Bania, Bulgarije. Zien we dit straks ook in onze omgeving terug? Foto: Nina Conkova

Het ruimtelijk gedrag van de nieuwe ouderen vraagt om ruimtelijke aanpassingen. Denk aan bredere stoepen, grotere parkeerplaatsen, betere toegankelijkheid van gebouwen en de bouw van levensloopbestendige woningen. Maar wie is verantwoordelijk voor deze aanpassingen? Biedt deze behoefte kansen voor ondernemers? Wat is de rol van ouderen zelf? Zijn zij zelf in staat hun leefomgeving vorm te geven? Daalhuizen, Peeters en Van Dam geven in hun artikel een overzicht van de ruimtelijke implicaties van meer ouderen die steeds ouder worden en besteden hierbij aandacht aan de potenties voor ouderen om hun eigen leefomgeving te organiseren en vorm te geven.

Honkvast

Hoewel babyboomers in hun dagelijkse leven mobiel zijn, zijn zij wat betreft hun woonsituatie erg honkvast. Ouderen verhuizen slechts in beperkte mate omdat zij zeer gehecht zijn aan de woning en directe leefomgeving. Dit geldt vooral als door verminderde mobiliteit hier meer tijd wordt doorgebracht. In wetenschappelijk publicaties wordt dit fenomeen 'ageing in place' genoemd. Ouder worden in een vertrouwde en bekende omgeving bevordert de zelfredzaamheid en de controle over het dagelijks leven.

Het huidige overheidsbeleid is gericht op het bevorderen van de zelfredzaamheid van ouderen. Door de recente hervormingen van de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) is deze alleen nog bestemd voor het leveren van langdurige zorg aan kwetsbare ouderen in instellingen. Zorgtaken worden gedecentraliseerd naar gemeenten en burgers krijgen meer verantwoordelijkheid. Ouderen in staat stellen zo

lang mogelijk zelfstandig te kunnen wonen hoort daar ook bij. Deze sterke inzet op extramuralisering - het scheiden van wonen en zorg - komt vooral voort uit de wens om te besparen op de zorgkosten. De zorg die eerder in het zorgcentrum werd geboden, wordt in de toekomst thuis geleverd. Tegelijkertijd moet meer zorg worden geleverd vanuit het eigen netwerk, door vrienden en familie, en minder vanuit professionele zorg. Dit betekent dat in de toekomst niet alleen het aandeel ouderen dat zelfstandig woont zal toenemen, maar ook het aandeel kwetsbare ouderen.

De praktijk leert echter dat veel ouderen - juist als zij ouder worden - te maken hebben met een krimpend netwerk of dit niet willen belasten, waardoor zij zelf voor hun zorg moeten betalen. Wanneer ouderen wel een netwerk hebben waar zij op kunnen steunen, bestaat het risico dat ze daar geen adequate zorg van ontvangen door gebrek aan kennis en vaardigheden bij de niet-professionele verzorgers. Ook bestaat het gevaar dat ouderen te lang in onaangepaste woningen blijven wonen.

Nieuwe woonvormen

Om 'ageing in place' mogelijk te maken worden nieuwe woonvormen ontwikkeld. De overeenkomst tussen deze initiatieven is dat ze ouderen in staat te stellen zo lang mogelijk zelfstandig te kunnen blijven wonen in een bekende omgeving. Onderzoekers van de Radboud Universiteit Nijmegen, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, en het Universitair Medisch Centrum Groningen gaan in hun artikel in op het succes van woonservicegebieden in voornamelijk landelijke gemeenten. Volgens

Adequate ruimtelijke aanpassingen voor ouderen zijn nog niet vanzelfsprekend, getuige de parkeerplaatsen voor de trap. Foto: Peter Reed

hen is de kracht van deze gebieden dat het welbevinden van kwetsbare ouderen minder hard achteruitgaat. Ouderen wonen langer zelfstandig en kunnen gemakkelijker blijven deelnemen aan het sociale en maatschappelijke verkeer.

Ruimtelijke gevolgen van vergrijzing worden steeds zichtbaarder

Sociale netwerken zijn belangrijk voor ouderen, zowel op het platteland als in de stad. Ze verminderen de eenzaamheid en kunnen een bron zijn van informele hulp. Hoe kan de ruimtelijke inrichting van een wijk oudere bewoners ondersteunen in het behoud en de ontwikkeling van hun sociale netwerken? Om deze vraag te beantwoorden volgden Höppner en Arnold veertig bewoners van een woonservicegebied in Rotterdam met GPS-zenders. Door ontmoetingsplekken in kaart te brengen ontstaat er zicht op de plaatsen in de wijk waar de sociale infrastructuur kan worden versterkt. Een van de resultaten is dat ouderen dagelijks gebruik maken van voorzieningen en hier functionele doeleinden combineren met recreatieve doelen. Interventies gericht op het aantrekken van verschillende groepen mensen in deze voorzieningen zouden herhaalde ontmoetingen op deze plekken kunnen intensiveren.

Een nieuwe woonvorm op kleinere schaal, die vaak ontstaat vanuit een bottom-up benadering, is de woongemeenschap. Lager en Meijering, die onderzoek deden naar een woongemeenschap voor Caribische ouderen, vroegen zich af hoe het is voor migranten om ouder te worden in Nederland. Zij spreken de kritiek tegen dat nieuwe woonvormen bewoners afsluiten van de samenleving. De woongemeenschap bleek juist een integrerende werking te hebben: de veilige thuishaven gaf de bewoners de zelfverzekerdheid om naar buiten te treden. Ook de opzet van de flat - het 'gestippeld wonen' - en het activiteitenprogramma binnen de woongemeenschap hadden een positieve invloed op de sociale contacten van de bewoners. Tot slot benadrukken de auteurs het belang van de culturele context waarin men oud wordt. Dit thema komt ook terug in de bijdrage van Loopmans en De Craene. Zij interviewden drie grote namen binnen de kritische gerontologie: Tine Buffel (Vlaanderen), Chris Phillipson (Verenigd Koninkrijk), Dale Dannefer (Verenigde Staten). Het onderwerp van discussie is de groeiende groep transnationale ouderen en de beleidsuitdagingen die hiermee gepaard gaan. Het onderwerp transnationaal ouder worden toont aan dat het concept 'ageing in place' niet voor iedereen op gaat. De ervaringen van migranten bieden stof tot nadenken over de temporele, de ruimtelijke en de emotionele dimensie van ouder worden 'in den vreemde'.

Kunnen bovengenoemde nieuwe woonvormen daadwerkelijk bijdragen aan 'ageing in place'? Voor de ontwikkeling van deze gebieden zullen veel ouderen moeten verhuizen. Vanwege de honkvast-

heid van ouderen, is het is de vraag of zij daartoe bereid zijn. Een verhuizing kan ervoor zorgen dat ouderen hun ondersteunend netwerk verliezen, wat hun zelfredzaamheid juist ondersteunde. Dit terwijl het belang van zo'n netwerk waarschijnlijk alleen maar toeneemt, nu het onontkoombaar lijkt dat ouderen in de toekomst steeds minder op overheidssteun kunnen rekenen. Bieden de nieuwe woonvormen wel voldoende mogelijkheden om nieuwe sociale netwerken te ontwikkelen?

Zelforganiserend vermogen

De vergrijzing zet de betaalbaarheid van het sociale stelsel onder druk. Het zelforganiserend vermogen van de ouderen is een oplossing die in veel van de artikelen naar voren komt. Actieve en mobiele ouderen kunnen kwetsbare ouderen ondersteunen in de vorm van vrijwilligerswerk en informele zorg. Vanwege de groeiende groep 65-plussers met veel vrije tijd kan er verwacht worden dat vrijwilligerswerk en mantelzorg onder deze groep de komende decennia zal toenemen. Ouderen kunnen zich zinvol inzetten voor hun woonomgeving, met zowel sociale als fysieke resultaten.

Ook in andere landen wordt het zelforganiserend vermogen als een oplossing gezien. Zo worden in Bania door ouderen hobbybijeenkomsten georganiseerd om eenzaamheid te verdrijven. Ook Buffel vertelt aan AGORA dat de kinderen van Turkse ouderen de gaten in het zorgaanbod vullen door middel van eigen initiatieven. Zo is in samenwerking met dienstencentra een zelfhulpgroep opgezet waar problemen worden besproken zoals de omgang met bijvoorbeeld ernstige mentale klachten van ouderen.

Ruimtelijke gevolgen van vergrijzing. Foto: Dom Sagolla

Het stimuleren van actief burgerschap past bij een terugtrekkende overheid. De verzorgingsstaat van de toekomst zal waarschijnlijk een participatiemaatschappij worden. Ook de vorige AGORA (2013-2) Groene Ruimte ging over burgerinitiatieven als gevolg van het korten op collectieve middelen. Hebben we te maken met een nieuwe trend? Tegelijkertijd is er een aantal kritische vragen die gesteld kunnen worden. Hoe kan een terugtrekkende overheid actief burgerschap stimuleren; moet dit niet vanuit de burgers zelf komen? Geen enkele overheid kan fitte ouderen dwingen de zorg voor kwetsbare ouderen op zich te nemen. Geloven bestuurders daadwerkelijk in de potentie van oudere burgers of is het slechts een zoethoudertje in tijden van bezuinigingen? En is het wel rechtvaardig dat kwetsbare ouderen voor zorg steeds meer een beroep moeten doen op hun eigen informele netwerk?

Ruimte voor ouder worden

Op korte termijn zal het aantal ouderen steeds meer toenemen: een groep met een grote diversiteit aan achtergronden, wensen, mogelijkheden en beperkingen. In dit themanummer wordt aandacht besteed aan de ruimtelijke vraagstukken die daardoor ontstaan. We moeten echter niet vergeten dat deze ruimtelijke opgaven naar verloop van tijd weer zullen veranderen. Het aantal 65-plussers zal een piek kennen rond 2040 en daarna weer afnemen. Dit betekent dat bij de ontwikkeling van bijvoorbeeld woonservicegebieden nagedacht moet worden over toekomstige herbestemming van het vastgoed. Daarnaast rijst de vraag in hoeverre we moeten anticiperen op de behoeften van het huidige en komende cohort 65-plussers. Zij worden immers opgevolgd door nieuwe generaties ouderen met wellicht weer ander ruimtelijk gedrag, omdat zij bijvoorbeeld bekender zijn met technologie en computers. Het is dan ook belangrijk om niet alleen de babyboomers, maar ook aan de ouderen in de verdere toekomst de ruimte te bieden om gezond en actief ouder te worden.

Mirjam Klaassens (m.klaassens@rug.nl) is postdoc-onderzoeker aan de Rijksuniversiteit Groningen, afdeling Demografie en maakt deel uit van het interdisciplinaire onderzoeksnetwerk 'Healthy Ageing, Population and Society' (HAPS). Annelies Beek (anneliesbeek@gmail.com) is planoloog en redacteur van AGORA.

Literatuurselectie

Castelijns, E., A. van Kollenburg en W. te Meerman (2013) De vergrijzing voorbij, Thoben Offset, Nijmegen.

Stavenuiter, M., T. Nederland en J. van den Toorn (2010) Tussen kwetsbaar en vitaal: Nieuwe burgerinitiatieven en zelfredzaamheid in een ouder wordende samenleving, Verwey-Jonker Instituut.

Van Nimwegen, N. en C. van Praag (2012) Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2012: Actief ouder worden in Nederland, Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut: Amsterdam University Press.